

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ
“СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
СПЕЦИАЛНОСТ ПСИХОЛОГИЯ
България, София 1504
Бул. “ЦАР ОСВОБОДИТЕЛ” 15
ТЕЛ. 9308476; 9871 046
ФАКС (+359-2) 943-44-47

SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF PSYCHOLOGY
Sofia 1504, Bulgaria
15 Tzar Osvoboditel Blvd.
Tel. (+359-2) 9308476; 9871-046
FAX (+359-2) 943-44-47

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационен труд

ЕФЕКТИ НА КИБЕРТОРМОЗА ВЪРХУ ПСИХИЧНОТО ЗДРАВЕ

за присъждане на образователна и научна степен „Доктор”

Автор: Мария Мариус Чубриева

Рецензент: проф. д.пс.н Пламен Петров Калчев

Дисертационното изследване представя интегративен модел на ефекти на личностни характеристики върху основни параметри на благополучието, с медиаторна роля на кибертормоза.

Трудът е с обем от 192 страници и се състои от увод, четири глави, заключение и списък на използваната литература. Библиографията включва 260 източника, 4 от които на български, а останалите 256, на английски и немски език. Към труда са представени приложения с описание на използвания инструментариум, в обем от 8 страници.

Първите две глави съдържат теоретичната рамка на изследването. Първа глава представя в сравнителен план дефинициите, параметрите и проявите на традиционния тормоз и на кибертормоза. Акцентът е поставен върху кибертормоза като нов и сравнително неизследван феномен, с все по-широко разпространение и негативни последици. В частност, разглежда се спецификата на комуникация във виртуалните мрежи (от гледна точка на невербалните сигнали, емоционалната експресия, обратната връзка, броят на участниците, публичността и др.); основните параметри на класическия тормоз (враждебност, систематичен характер и дисбаланс на сила) са анализирани в дискуссионен план от перспективата на кибертормоза. В заключение е направена и систематизация на разликите между класическия и кибертормоза в табличен вид (с. 36 от труда).

На следващо място кибертормозът е сравнен с други, съдържателно близки понятия – харасмънт, киберагресия, кибервиктимизация; разграничени са видове кибертормоз според използвания метод, вида на действията, участниците и разпределението на ролите. Кибертормозът е обсъден и в контекста на теориите на Виртуалното Аз (*Хиперличностния модел* на Д. Уолтър (1996), отразяващи спецификата на комуникацията във виртуалното пространство), както и с теориите на стреса, вкл. кибертормозът като вид стресор и стратегиите за справяне.

Втора глава анализира проблема за субективното и психично благополучие: дефиниции и параметри за оценка. Паралелно са разгледани близки по смисъл конструкти: щастие, удовлетвореност от живота и уелнес (wellness). Представен е преглед и на основни личностни модели, с акцент върху Големи пет: връзките с благополучието и специфика на проявите във виртуалното пространство, като се резюмират голям брой емпирични изследвания. Обобщени са няколко теоретични модела на ефектите на личностните черти като независима, модерираща или медиаторна променлива по отношение на поведението в интернет. В допълнение към Големите пет са разгледани още две личностни черти: оптимизъм и песимизъм, с потенциална детерминираща роля върху благополучието.

Теоретичната част категорично потвърждава задълбоченото познаване на изследваната проблематика от автора, а отличната систематизация, в контекста на дискутираните теоретични възгледи и наличните емпирични резултати, помага на читателя да се ориентира в една разнообразна и бързо развиваща се област на научно познание.

В трета глава централно място заемат два модела, послужили като основа за формулиране на изследователските хипотези.

В Модел 1 личностните характеристики са дефинирани като независими променливи, субективното и психичното благополучието като зависими променливи, а кибертормозът – като променлива-медиатор, „пренасяща“ ефекта на личностните черти върху благополучието. От тази гледна точка се формулират очаквания за два типа влияние на личностните черти върху благополучието: директно или индиректно (чрез медиатора – кибертормоз).

В Модел 2 кибертормозът е дефиниран като независима променлива, а стратегиите за справяне с кибертормоза като медиатор, опосредстващ ефектите върху благополучието.

Въз основа на двата модела се формулират основните хипотези, свързани с очаквани медиаторни ефекти на кибертормоза и стратегиите за справяне, като се дефинират и две хипотези за ролята на пола и възрастта по отношение на видовете кибертормоз.

В тази глава е описан и инструментариумът на изследването. Използван е комплекс от самооценъчни въпросници/скали: за *песимизъм/оптимизъм*, за *Големите 5 личностни черти*, за *позитивните и негативните изживявания*, за *удовлетвореност от живота*, за *субективното щастие*, за *депресия*, *тревожност и стрес*, за *кибертормоз*, за *стратегии за справяне с кибертормоза и тормоз от връстниците в училище*, както и за *тормоз на работното място и справянето с него*. Инструментариумът включва оценката на значителен брой конструкти, с голям брой показатели, като проблемът допълнително се усложнява от факта, че изследването е проведено в широк възрастов диапазон – юноши и възрастни, което поставя и специфични изисквания към част от използваните скали.

Разработването на инструментариума е осъществено на два етапа, в рамките на пилотно (с част от скалите) и на основно изследване. *Скалата за оценка на кибертормоза* е конструирана на базата на полуструктурирано интервю по Скайп с 53 участника на възраст между 12 и 18 години и последващ контент-анализ. Тя включва 23 айтема за честота на използване на интернет/виртуалните социални мрежи, чрез различни видове устройства, както и дейностите в интернет пространството. Други десет айтема разграничават основни форми на кибертормоз („*Нагрубяване*“, „*Обиди*“, „*Заплахи*“, „*Уронване на имиджа*“, „*Кавги*“, „*Предателство*“, „*Маски-*

ране“, „Шпиониране в интернет“, „Изключване от група“ и „Сексуален тормоз в киберпространството“). Включени са и два отворени въпроса за допълнителна информация, както и въпрос за кибертормоз над другите.

Данните са събрани, чрез онлайн попълване и обхващат 945 лица, разделени в три възрастови групи.

Четвърта глава представя анализа и обсъждането на данните за връзката между кибертормоза, личностните черти и благополучието. Първият раздел съдържа оценка на психометричните характеристики на използваните инструменти. В рамката на подготовката са направени прав и обратен превод на айтемите, последвани от дискутиране на формулировките. Айтемите са подложени на факторен анализ, като авторът обсъжда в детайли различията с оригиналната структура и обоснова използваният за целите на изследването вариант. Тук в частност внимание заслужават резултатите за Големите 5 личностни черти. В разрез с предварителните очаквания експлораторното изследване идентифицира не пет, а шест фактора, като оригиналната дименсия „Невротизъм“ е разделена на два компонента, означени като *Тревожност* и *Импулсивност*. Въпреки че се отнасят до емоционалната лабилност на личността, те се различават съдържателно, което се интерпретира от гледна точка на модела на Д. Грей и критиката му по отношение на дименсията „Невротизъм“.

Вторият раздел на четвърта глава представя описателни статистики за използването на интернет, социалните виртуални мрежи, честота на кибертормоза, както и честота на формите на кибертормоза. Един от интересните резултати е, че 92,2% от респондентите у нас не използват Туитър или го правят много рядко. Обяснението, предложено от автора, е свързано с фирмената политика на Туитър за филтриране на съобщенията на кирилица.

По отношение на кибертормоза 59,8% от лицата са заявили, че са били в ролята на жертва през последните три месеца, като най-чести са враждите в интернет, следвани от кибершпионирането, обидите и нагрубаванията; най-рядко посочвани са злонамереното споделяне на лична информация и представянето за друга личност. Прави впечатление също така, че директните форми на кибертормоз (в частност вербалната агресия) са посочвани по-често, в сравнение индиректните форми (напр. маскиране, игнориране, изключване). В това отношение авторът предлага интерпретация, свързана със спецификата на осъзнаването/разпознаване на индиректните форми.

Третият раздел на четвърта глава дискутира проверката на изследователските хипотези.

Корелациите между параметрите на благополучието/щастие с данните за кибертормоза показват слаби до умерени връзки; за сравнение връзките на някои от личностните черти (Добросъвестност, Съзнателност) с кибертормоза са по-силни (с отрицателен знак). На следващия етап последователно са тествани хипотезите за директни и индиректни ефекти, в рамките на Модел 1 и Модел 2.

При Модел 1, с медиаторна роля на кибертормоза последователно са оценени ефектите на личностни черти върху емоционалния баланс, щастие и удовлетвореността от живота. Резултатите потвърждават изходната хипотеза и показват наличие както на директни, така и на индиректни ефекти, т.е. налице са две „пътеки“, чрез които личностните черти влияят върху параметрите на благополучието: директно или индиректно, чрез опосредстващата роля на кибертормоза. Обяснителните възможности на модела варират според включените в него променливи, като са в диапазона от 3% до 16% – в последния случай моделът включва екстраверсия, кибертормоз и щастие (налице са и два резултата с 39% и 25% обяснена дисперсия, в мо-

дела оптимизъм/песимизъм, кибертормоз и афективен баланс, но те се дължат на силните директни ефект съответно на оптимизма и песимизма върху афективния баланс). В тази връзка би могъл да възникне и въпросът дали подобен резултат – относително неголемият процент на обяснена дисперсия дава основание за отрицателна оценка на тествания модел? Няма основание за подобно заключение. Очевидно благополучието и щастието са функция и на други, не по-малко важни детерминиращи фактори, които не са включени в модела. В случая от съществено значение са идентифицираните значими ефекти на кибертормоза върху благополучието.

Вторият изследователски модел (Модел 2), с дефинирана медиаторна роля на стратегиите за справяне с кибертормоза, не намира емпирично потвърждение. Едно от възможните обяснения, според автора е свързано с начина на оценката на стратегиите за справяне – използваният инструмент (Cyberbullying Coping Questionnaire, CCQ, Jacobs et al., 2015) не е стандартизиран у нас, като данни от настоящото изследване не потвърждават оригиналната 4-факторна структура.

Хипотезата, свързана с междуполовите различия, се потвърждава частично. Мъжете се сблъскват по-често с обиди, подигравки и заплахи, а жените – с кибершпиониране; по отношение на очакваните възрастови промени, само в първата възрастова група, на лицата под 20 години е налице по-висока честота на кибертормоза (в останалите възрастови групи разлики отсъстват).

В заключителната част авторът очертава научните и приложни аспекти на получените резултати, вкл. ограниченията на изследването и перспективите за разширяване на анализираната проблематика. Тук с основания се отбелязва онлайн попълването на въпросниците, което създава предпоставка за подбор на извадката, без възможност за контрол на участниците. В това отношение трябва да се има предвид и относително големият брой въпроси, както и времето, необходимо за отговорите, които потенциално могат да доведат до загуба на мотивация и формално попълване. В това отношение би било полезно при подобен тип изследвания да се разработва и скала за случайно (непоследователно) отговаряне като вариант за елиминиране на потенциално невалидните протоколи..

В заключение:

- Дисертационният труд съдържа едно внимателно планирано и успешно реализирано емпирично изследване, чийто резултати представляват несъмнен интерес, както в изследователски, така и приложен аспект:
- Дефиниран е модел на ефектите на личностни променливи върху благополучието с медиаторни ефекти на кибертормоза.
- Конструиран и апробиран е изследователски инструментариум, в съответствие със съвременните психометрични изисквания.
- Идентифицирани са значими ефекти на кибертормоза – широко разпространен, но недостатъчно изследван съвременен феномен, предизвикващ основателно безпокойство сред родители, учители и широката общественост.
- Към силните страни на труда несъмнено трябва да се посочат и обсъждането и интерпретацията на резултатите, в частност и тези, които не съответстват на предварителните очаквания.
- Получените данни могат да се използват като платформа за създаване на превантивни програми с цел популяризиране на проблема по-ефективно справяне с кибертормоза.

Без да се коментират в детайли приносните моменти в труда, коректно отразени в авторската справка, те затвърждават впечатлението за високо равнище на професионална компетентност, демонстрирана, както при разработването на изследователския инструментариум, така и при анализа на резултатите.

Към изследването могли да бъдат отправени и някои препоръки:

- ✓ Модел 1 и Модел 2 биха могли да се обединят, като се оцени емпирично едновременно ролята на двата медиатора, включително опосредстваните ефекти на кибертормоза, чрез стратегиите за справяне.
- ✓ Представлява интерес факторизацията на формите на кибертормоз и евентуално разграничаването на два или три параметъра.
- ✓ При експлораторните анализи е препоръчително да се даде пълната факторна матрица.

В заключение: направените препоръки категорично не поставят под съмнение достойнствата на представения труд, който безусловно изпълнява изискванията за дисертационно изследване. Ето защо убедено препоръчвам дисертационният труд на уважаемото жури да присъди образователната и научна степен доктор на Мария Чубриева

11 март 2019 година

проф. дпсн Пламен Калчев